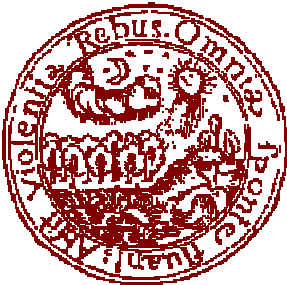

Comenius Stichting

De stichting heeft als doel het verbreiden van de kennis over de persoon en het gedachtegoed van de Tsjechische wijsgeer, pedagoog en theoloog Jan Amos Comenius (1592-1670) wiens denkbeelden nog steeds een grote actualiteit bezitten.

Secretariaat

Postbus 5810, 1410 GA Naarden

T.: 035-694 0526

E.: info@comenius-naarden.nl

I.: <http://www.comenius-naarden.nl>

Varia Comeniana

Comenius als de geestelijke vader van het moderne schoolboek*

Aan de biografie en de denkbeelden van Comenius (1592-1670) zijn in de loop der eeuwen talloze geschriften gewijd. De toonzetting ervan is hetzij instemmend, hetzij polemisch van aard, één en ander afhankelijk van de citeergemeenschap waartoe de betrokken auteur zich bekennt. Opvallend in het twistgeschrijf over Comenius is vooral dat deze daarin zelden als hoofdpersoon figureert, maar dat er onder de verwijzing naar zijn naam allerlei politieke geschillen worden uitgevochten. Bijgevolg bestaan er een aantal onderling sterk verschillende interpretaties van Comenius' geestelijke nalatenschap. Dit lot deelt Comenius overigens met andere bekende denkers wier gedachtegoed ook te pas en te onpas 'omwille van de zaak zelf' wordt aangehaald, zoals bijv. Aristoteles, Calvijn, Marx of Freud.

De epigonen van Comenius beroepen zich vooral op diens pansofie. In deze holistische levensleer (*didactica vitae*) heeft Comenius een leerweg ontworpen die moet leiden naar een nieuwe wereldorde, die behalve door sociale gerechtigheid is gekenmerkt door een broederschap die berust op wederzijds begrip tussen mensen en groeperingen met verschillende levensbeschouwingen, resp. uit verschillende culturen. Comenius ziet het leven als een leerschool die is ingebed in een omvattend educatief netwerk van vergaand geïnstitutionaliseerde levensvormen (gezin, school, werk, oude dag). Dit geheel is nauw verbonden met de bijbels-humanistische denktraditie (vgl. Erasmus). De kinderen (die de toekomst hebben) dienen, volgens Comenius, in deze traditie opgevoed en gevormd te worden.

In zijn magnum opus *De Grote Onderwijsleer* (1657) omschrijft Comenius het gezin treffend met de term *moederschool*. In zijn ontwerp van de basisschool (door hem moedertaalschool genoemd) vergelijkt hij de schoolklas met een werkplaats (zie ook Erasmus tot en met Kees Boeke). Volgens Comenius moeten de leerlingen in de basisschool ingeleid worden in een taal-, denk- en werktraditie. Daartoe moeten zij leren lezen én leren denken. *Leren is een levensvorm* (vgl. het denkbeeld van de permanente educatie). Volgens Comenius leren we niet voor de school maar voor het leven. De school dient de leerlingen te leren om tezamen met anderen (leraren én medeleerlingen) op een kritische wijze met kennis van de wereld om te gaan. Om dit doel te bereiken moet het denkvermogen van de leerlingen ontwikkeld worden naast het leervermogen en dit in relatie met een toenemende beheersing van de moedertaal. Alleen leerlingen die zich deze drie vermogens eigen hebben gemaakt (gekop-

* Een eerdere versie van dit essay is gepubliceerd in een brochure ter gelegenheid van de 400ste geboortedag van Comenius en de uitreiking van de Scheideggerprijs aan prof. Dr. Palous. Uitgave Scheidegger: Venlo, 1992.

---

*Wij leiden mensen op,
geen papegaaien.*

Comenius
De Grote Onderwijsleer
(1657)

---

peld aan intellectuele deugden, zoals een analytische en morele houding) zijn, volgens Comenius, in staat om met vrucht het vervolgonderwijs in de hogere scholen dan wel in de beroepspraktijk te doorlopen. Zij zijn immers grondig toegerust voor de 'school des levens' die daarop volgt. Een schoolstelsel dient, volgens Comenius, de leerlingen te wapenen voor komende moeilijkheden. Een school moet de leerlingen via zelfwerkzaamheid tot zelfstandigheid brengen. *Allen dienen zich alles grondig eigen te maken. Omnes, omnia, omnino is Comenius' devies.*

Op grond van deze uitgangspunten is in de tweede helft van de 19e eeuw het gebruik ontstaan om niet Pestalozzi maar Comenius te beschouwen als de pleitbezorger van funderend onderwijs voor alle kinderen van vier tot twaalf jaar. Inhoudelijk sloot Comenius met zijn schoolontwerp overigens aan op het gedachtegoed van de renaissancepedagogiek (vgl. Erasmus en Vives), maar hij breidde (in het voetspoor van Luther) de doelgroep uit. Comenius wilde *alle* kinderen en jongeren in de 'denkkunst' inwijden. Volwassenen dienen alle kinderen met de wereld om hen heen zodanig vertrouwd te maken dat ze het geloof niet verliezen. Ze komen uit het licht en gaan naar het licht.

Met dit schoolontwerp sloot Comenius naadloos aan op de denkbeelden van Erasmus, Vives en andere Nederlandse zestiende-eeuwse intellectuelen. In 1585 schreef Simon Stevin een Nederlandstalige inleiding in het 'wetenschappelijke' denken die voor brede lagen van de bevolking bedoeld was. Stevin had hoge verwachtingen van dit leerboek voor de welvaart en de vooruitgang. Bovendien meende hij, dat onze moedertaal ook als wetenschappelijke taal beter geschikt is dan het Latijn. Maar blijkbaar kwam Stevin te vroeg met zijn poging om de kennisverwerving te *democratiseren*. Een voor het gewone volk toegankelijke propeuse tot het geheel der wetenschappen (vgl. de huidige basisvorming) kwam niet tot stand, omdat het enthousiasme ervoor beperkt bleef tot bepaalde intellectuele kringen. Stevins elan sloeg niet aan bij de wereldlijke en kerkelijke overheden in de republiek.

Driekwart eeuw later probeerde Comenius het opnieuw met zijn leerboek ten behoeve van de wereldoriëntatie: *Orbis Sensualium Pictus* (de wereld van het waarneembare in afbeeldingen). Dit leerboek is in verschillende meertalige varianten gedrukt. Het verhaal gaat dat de *Orbis Pictus* ook is verschenen in een drietalige versie waarin het Nederlands naast het Latijn en het Duits figureert. Tot op heden is hiervan echter nooit een exemplaar gevonden.¹

Zeker is dat Comenius' visie op de taal- en denkontwikkeling van vier- tot twaalfjarigen lange tijd geen gemeengoed was in de Lage Landen. Bijbelse verhalen alsmede historische en moraliserende teksten domineren het leerplan van het toenmalige basisonderwijs tot ver in het laatste kwart van de 19e eeuw. Het appèl op het geheugen stond in het onderricht voorop. Het studerend en kritisch lezen van allerlei soortige teksten werd eerder onderdrukt dan aangemoedigd. Vanaf ongeveer 1900 rijst ook in ons land Comenius' ster en wordt hij vooral in de kringen van de Reformpedagogen uitgeroepen tot de geestelijk vader van het moderne schoolboek en later ook als één van de wegbereiders voor de *denkpsychologische didactiek* van Kohnstamm die nu onder de noemer van ontwikkelingsgericht onderwijs op een beperkt aantal basisscholen in ons land geïmplementeerd wordt.

Er is wel eens opgemerkt, dat Comenius' denkbeelden (en van zijn Nederlandse tijdgenoten Spinoza en Van Balen) de nodige implicaties hebben voor een nationaal leerplan ten behoeve van het onderwijs aan 4-16-jarigen waarin recht wordt

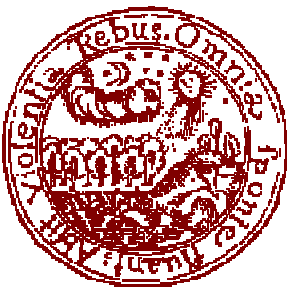

---

*A school which does
not live by books is
dead.*

Comenius over de juiste om-
gang met boeken. Volledige
Didactische Werken, deel III,
1650

---

gedaan zowel aan de ‘utilitas’ van de leerinhouden als aan het bevorderen van de ‘curiositas’ bij de leerlingen. Op grond van deze stelling kan de rode draad die Comenius heeft gesponnen om uit *Het Labyrint van de Wereld* (1631) te geraken nog steeds als richtsnoer dienen voor schoolboekauteurs (vgl. Comenius’ *Via Lucis*, 1668, hfst. XV, 4). Daarom is het verwijzen naar Comenius’ onderwijsconcept terecht, zodra de vraag aan de orde is in welk format de wereld voor kinderen en jongeren *verbeeld en verwoord* moet worden. Gebruikersvriendelijke onderwijs- en leermaterialen zijn vandaag de dag meer dan ooit nodig. Voor het leren omgaan in de school met zowel de schrijftaal als de beeldtaal kunnen wij bij Comenius in de leer gaan.

Verwijzing

¹. Vermoedelijk is dit misverstand terug te voeren op het feit dat er van Comenius’ leerboek *Vestibulum* wel een Nederlandse vertaling is verschenen onder de titel: *Portael der saecken en spraeken: Joh. Amos Comenii, Eerste deel der schoolgeleertheit, genoemd Het Portael; Inhoudende de grondveste der dingen, en onser wijsheyd omtrent de dingen, als mede der Latijnschen tael met de moedertael; Toegeschikt naer de wetten des laetsten spraekweeghs, en met veel beelden verlicht.* Amsterdam: Cunradus de Rey, 1658. Bij gelegenheid van de viering van Comenius’ vierhonderdste geboortedag is er in 1991 een Nederlandse vertaling van een deel van de *Orbis Pictus* uitgegeven bij V+K Publishing in Laren. In dit boek zijn 60 van de 150 thema’s uit de *Orbis* opgenomen.

Literatuur

- Comenius, J.A. (1657/1892). *De grote onderwijsleer.* (Vert. H. de Raaf). Tiel: D. Mijs.
- Comenius, J.A. (1668/1992). *Via Lucis.* (Vert. De weg van het licht.) Amsterdam: In de Pelikaan.